

УДК 316.4.05:323.2

О.М. Балакірева, канд. соціол. наук

В.А. Головенько, канд. політ. наук

Д.А. Дмитрук, канд. соціол. наук

Р.Я. Левін, канд. пед. наук

В.І. Місютіна, канд. соціол. наук

А.М. Ноур, канд. пед. наук

О.П. Шестаковський

Інститут економіки та прогнозування НАН України

СПРИЙНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯМ НАПРЯМІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ГОТОВНОСТІ ДО СИСТЕМНИХ РЕФОРМ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ

У даній статті на основі низки соціологічних досліджень окреслюються базові характеристики суспільної свідомості, що в подальшому визначать успішність та ефективність впровадження інноваційної модернізації України на загальнодержавному рівні.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, очікування, економічна поведінка населення, готовність до модернізації, сприйняття інновацій.

Посланням Президента України В. Януковича до Українського народу (далі – Послання) визначено, що в країні створено передумови для реалізації нового курсу на глибокі реформи та системну модернізацію. Програма економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» (далі – Програма) так само акцентує увагу на відновленні темпів економічного зростання й спрямована на подальшу модернізацію економіки країни. Задекларований у вищеназваних документах поступ неможливий без урахування громадської думки, основних мотиваційних важелів поведінки, що визначають готовність широких верств населення сприяти модернізації ключових сфер суспільного життя. Успіх модернізації інноваційного характеру залежить насамперед від забезпечення підтримки політичної волі вищої державної влади широкою громадськістю, залучення в процеси модернізації як окремих соціальних груп та їх представників (активних носіїв людського капіталу), так і базових соціально-економічних інститутів, що сприятимуть та підтримуватимуть стабільність пере-

творень. З іншого боку, постає питання про мінімізацію спротиву незацікавлених контрагентів, і не лише політичних, а й соціально-економічних груп, для яких попередні схеми та механізми перерозподілу соціально-економічних благ стали нормою та відповідають очікуванням. На рівні соціальних інститутів процеси інноваційної модернізації можуть конфліктувати із соціальними архетипами, поведінковими патернами, які не вписуватимуться в нові моделі соціальних та економічних взаємовідносин.

Системна модернізація, як і будь-який соціальний процес загального характеру, потребує злагодженості та узгодженості в суспільстві як на базовому рівні, де має бути досягнутий консенсус у ціннісних орієнтаціях та мотиваційних засадах з-поміж населення (принаймні у той його частині, що становитиме соціальну базу підтримки реформ), так і в політико-управлінській еліті та владно-виконавчій вертикалі, яка, до того ж, має володіти інструментами для ефективного досягнення поставлених завдань, причому як методи, так і кінцеві результати не повинні відхилятися від суспільно схвалених очікувань. Мета даної публікації полягає в тому, щоб на основі низки соціологічних досліджень¹ окреслити базові характеристики суспільної свідомості, що визначатимуть успішність та ефективність впровадження інноваційної модернізації на загальнодержавному рівні.

«Позитивні оцінки з присмаком недовіри»

Уже 19 років, з часів здобуття незалежності, майже кожна зміна у вищих ешелонах влади (вибори президента, парламенту, призначення урядів) починається з проголошення «нової ери» і супроводжується ротаціями владної еліти, критикою попередньої влади, ревізіями її здобутків, що закінчується лише нехтуванням спадковості у питаннях суспільного розвитку. Все це традиційно відбувається на тлі сплеску довіри до «нових» посадовців на старті (кредит довіри при цьому не загальносуспільний, а отриманий лише від частини населення, яке покладає надії на нову владу, вірить в її більшу ефективність та порядність).

Саме так, з позитивних оцінок, і розпочалися перші 100 днів президентства В. Януковича та роботи уряду М. Азарова. Це засвідчують різні джерела: від опиту-

¹ (1) Заданими четвертої хвилі міжнародного проекту «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey). Всеукраїнська репрезентативна вибірка – 1845 респондентів, максимальна випадкова похибка вибірки становить 2,3% без урахування дизайн-ефекту. Польовий етап збору даних проходив у березні – квітні 2009 р.

(2) Дані міжнародних досліджень, проведених в Україні: «Ціннісні орієнтації населення – 1996», вибіркова сукупність – 2811 респондентів віком від 18 років та старші, та «Ціннісні орієнтації населення – 2006», вибіркова сукупність становила 2032 респондентів від 18 років та старші, що реалізовані в межах міжнародного проекту «World Values Survey». «Ціннісні орієнтації населення – 1999», вибіркова сукупність – 1195 респондентів, від 18 років та старші, та «Ціннісні орієнтації населення – 2008», вибіркова сукупність 1507 респондентів, від 18 років та старші, що були складовою проекту «Europe Values Survey». Керівник досліджень в Україні – О.М. Балакірева. Далі для посилань використано: WVS/EVS.

(3) Національне моніторингове опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» (автори проекту Н.В. Паніна та Є.І. Головаха).

(4) Моніторинг УІСД/ЦСМ.

вань громадської думки до інтернет-голосувань та загальної тональності політичних ток-шоу. І хоча загальний позитивний баланс досягнений за рахунок окремих регіонів, все-таки більшість населення на старті нової влади вірила в те, що центральні гілки влади працюють «в унісон»²; була задоволена ефективними діями у сфері співпраці з Росією, швидкими темпами прийняття рішень стратегічного характеру, демонстраційною відкритістю та прозорістю процесів прийняття рішень тощо. Але значна частина населення надала ці позитивні оцінки авансом. Побоювання в котрий раз помилитися та обманутися окреслює дві групи населення – тих, хто не довіряє новій владі від початку (таких чверть від загалу), та тих, хто вважає, що зарано давати оцінки (одна п'ята). З огляду на це стає цілком зрозумілим, що подальші оцінки влади та очікування можуть бути не такими позитивними.

Якщо співвіднести оцінки поточної ситуації, отримані на старті діяльності новообраного Президента, з оцінками, отриманими після попередніх президентських виборів (першою половиною 2005 р.), то можна побачити, що «традиційна» хвиля позитиву має нижчий потенціал та тяжіє до швидкого згасання (див. табл. 1–6).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання: „Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?”, %

	04. 2005	12. 2005	12. 2006	12. 2008	07. 2009	10. 2009	02. 2010	04. 2010	06. 2010
У правильному напрямі	54	21	15	3	7	7	28	35	41
У неправильному напрямі	23	55	60	86	78	81	47	35	32
Важко відповісти	23	24	25	11	15	12	25	30	27

Джерело: за матеріалами моніторингового дослідження Центру Разумкова.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання: „Як би Ви оцінили нову владу порівняно з минулою?”, %

	04. 2005	04. 2010
Нинішня влада краща, ніж колишня	52	43
Нинішня влада нічим суттєво не відрізняється від колишньої	29	33
Нинішня влада гірша, ніж колишня	9	12
Важко відповісти	10	12

Джерело: за матеріалами моніторингового дослідження Центру Разумкова.

² За даними опитування, проведеного групою «Рейтинг»: 43% опитаних оцінили рівень співпраці між Президентом і Урядом як високий, 36% – як середній, 9% – як низький і 12% не змогли визначитись. Рівень співпраці між Президентом і Верховною Радою 29% оцінюють як високий, 43% – як середній, 13% – як низький і 14% не змогли визначитись. Рівень співпраці між Урядом і Верховною Радою 24% оцінили як високий, 45% – як середній, 14% – як низький, а 17% – не визначились. Рівень співпраці між Президентом і Урядом оцінюють як високий більшість мешканців Півдня і Півночі (53% і 52% відповідно), а також відносна більшість мешканців Донбасу і Заходу (48% і 43% відповідно). При цьому тільки третина мешканців Центру і Сходу дали оцінку “висока” (34% і 31% відповідно). Регіональні особливості оцінок співпраці між Президентом і Верховною Радою є подібними до вищенаведених.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: „Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України?“, %

	04. 2005	12. 2005	12. 2006	12. 2008	07. 2009	10. 2009	02. 2010	04. 2010
Повністю підтримую	36	8	9	4	6	6	8	25
Підтримую окремі заходи	37	48	39	27	31	31	37	36
Не підтримую	18	32	42	63	57	59	47	29
Важко відповісти	9	12	10	6	6	4	8	10

Джерело: За матеріалами моніторингового дослідження Центру Разумкова.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання: „Упродовж 100 днів роботи нової влади соціально-економічна ситуація в країні...“, %*

	Захід	Центр	Південний Схід	Україна в цілому
Поліпшилася	10	22	36	26
Суттєво не змінилася	56	60	53	56
Погіршилася	25	15	7	13
Важко відповісти	9	3	4	5

Джерело: За матеріалами національного дослідження „100 днів нової влади“, проведеного компанією „Research & Branding Group“ з 20 травня по 1 червня 2010 р.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: „Найуспішніші кроки, рішення перших 100 днів нової влади“ (відкрите запитання, до трьох варіантів відповідей), %*

	Захід	Центр	Південний Схід	Україна в цілому
Поліпшення стосунків з Росією, підписання договорів	8	18	43	28
Підвищення пенсій	15	14	22	18
Підписання договору про ціни на газ	5	11	21	15
Продовження терміну перебування ЧФ в Криму	1	9	10	8
Підвищення соцстандартів, виплат	4	9	8	7
Статус російської мови	0,2	4	3	3
Інше (54 позиції)	11	21	22	18
Немає таких	42	31	14	25
Важко відповісти	29	21	15	20

* За матеріалами національного дослідження „100 днів нової влади“, проведеного компанією „Research & Branding Group“ з 20 травня по 1 червня 2010 р.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: „Найбільш невдалі кроки, рішення перших 100 днів нової влади” (відкрите запитання, до трьох варіантів відповідей), %*

	Захід	Центр	Південний Схід	Україна в цілому
Продовження терміну перебування ЧФ в Криму	35	12	6	14
Зростання цін	4	12	5	7
Невигідні договори з Росією, проросійська політика, «здача» національних інтересів	12	5	2	5
Статус російської мови	3	3	1	2
Інше (72 позиції)	24	29	18	21
Немає таких	10	29	45	32
Важко відповісти	37	31	30	32

* За матеріалами національного дослідження „100 днів нової влади”, проведеного компанією „Research & Branding Group” з 20 травня по 1 червня 2010 р.

На жаль, на сьогодні ми змушені констатувати, що лише наявність однакових проблем виступає фактором консолідації населення. Вимоги населення до нової влади дуже прості, зрозумілі та традиційні – люди чекають успішної та ефективної боротьби з економічною та фінансовою кризами; наведення порядку та викорінення корупції; забезпечення більш високого рівня життя за рахунок підвищення рівня оплати праці, пенсій та соціальних виплат; розвитку промислових підприємств та підтримки підприємницької діяльності; вирішення проблем у сфері охорони здоров'я тощо. Так, це далеко не вичерпний перелік питань, які потребують вирішення, але це ті ключові напрями, які консолідують українське суспільство, оскільки суттєво впливають на рівень добробуту кожної сім'ї.

За даними опитування, проведеного Інститутом Горшеніна на початку літа поточного року, серед проблем, які мають вирішуватися Президентом України та Урядом як першочергові, були зазначені такі: розробка ефективної програми боротьби з економічною кризою (55%); соціальний захист населення (49%); виплата зарплат та пенсій (44%); розвиток промислових підприємств (44%); боротьба з корупцією (44%); проблеми охорони здоров'я (40%); проблеми освіти (28%); забезпечення поставок енергетичних ресурсів/природного газу (25%); стосунки з Росією (25%); політична нестабільність (24%); боротьба з корупцією (24%); стосунки з ЄС (20%); захист свободи слова (18%).

Низький рівень життя, висока питома вага людей, котрі вважають себе бідними, поширеність бідності серед працюючого населення – всі ці факти характеризували наше суспільство ще до розгортання фінансово-економічної кризи. Україна разом із Албанією та Молдовою входить до трійки найбідніших країн Європи через низький

рівень заробітної плати, Світовий банк відносить 70% нашого населення до категорії бідних, включаючи верстви висококваліфікованих працівників³.

Розрив між фактичним та бажаним (достатнім для забезпечення нормального рівня життя) рівнем доходів у розрахунку на одного члена родини збільшувався протягом останніх років: наприкінці 2006 р. він становив 1,8 разу, наприкінці 2007 р. – 2,2 разу, а наприкінці 2008 р. – 2,6. Проте у 2009 р. зафіксовано незначне зменшення цього розриву до 2,5.

Роки фінансово-економічної кризи вплинули на оцінку ситуації в країні – за даними 2010 р., зменшилася кількість оптимістичних оцінок («все не так погано і можна жити») та зросла частка песимістичних («терпіти наше тяжке становище вже неможливо»). Найважче почувають себе найбідніші верстви населення, які дають втричі гірші оцінки (див. табл. 7–8).

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?“ (серед різних груп економічно активного населення), 2010, %

	Все не так погано і можна жити	Жити важко, але можна терпіти	Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	Важко сказати
Серед усього економічно-активного населення	10	55	28	7
За матеріальним становищем сім'ї				
Вище за середнє	16	59	16	9
Середнє	12	59	22	7
Нижче за середнє	8	55	30	7
Низьке	5	44	44	7

За даними національних щорічних моніторингових опитувань, які проводить Інститут соціології НАН України.

Таблиця 8

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?», %

	1998	1999	2000	2005	2006	2008	2010
Все не так погано і можна жити	4,1	2,7	4,4	17,9	13,4	11,7	9,5
Жити важко, але можна терпіти	30,6	34,1	38,9	51,4	48,5	53,5	53,4
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59,9	55,1	50,4	21,1	29,1	27,3	29,8
Важко сказати	5,4	7,6	6,1	9,6	8,9	7,4	7,3
Не відповіли	0,1	0,5	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0

За даними національних щорічних моніторингових опитувань, які проводить Інститут соціології НАН України.

³ *Маляев В. Якою бути заробітній платі в Україні / В. Маляев // Праця і зарплата. – № 4. – 2010. – С. 8–9.*

Три чверті громадян перебувають у стані розгубленості, вважають, що «все так хитко, що може відбутися все, що завгодно» (77%) та «за теперішнього безпорядку та невизначеності важно зрозуміти, у що вірити» (74%). Майже 84% згодні з твердженням «багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах», що за відсутності позитивних тенденцій також є ознакою суспільного песимізму.

Підставою для песимістичних настроїв є поширені думки, що в суспільстві не вистачає порядку (так вважає три чверті опитаних) та дотримання чинних законів (69%). Динаміка впродовж 2002–2010 рр. практично відсутня, що дозволяє ставити діагноз про хронічний характер та глибину проникнення таких вад, як відсутність порядку та законності в Україні (див. табл. 9).

Таблиця 9

Чого з наведеного Вам не вистачає? ...%

Роки	2002	2005	2006	2008	2010
Порядку в суспільстві					
Не вистачає	75,4	68,7	74,3	73,7	72,2
Вистачає	4,1	7,5	5,4	8,9	7,2
<i>Різниця у відповідях</i>	- 71,3%	- 61,2	- 68,9	- 64,8	- 65,0
Дотримання чинних у країні законів					
Не вистачає	70,8	68,7	69,9	68,3	68,8
Вистачає	5,2	6,3	5,7	9,3	7,7
<i>Різниця у відповідях</i>	- 65,5	- 62,4	- 64,2	- 59,0	- 61,1

За даними національних щорічних моніторингових опитувань, які проводить Інститут соціології НАН України.

Не додає оптимізму й те, що лише третина населення (35%) вважає, що в країні сьогодні є політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною. Звичайно, цього замало для формування довіри до політичних лідерів та стимулу для активної позиції широкого кола громадян. Разом з тим, надія на краще майбутнє об'єднує майже 60% населення.

Якою державою бачать українці свою Україну?

За останніми даними соціологічного моніторингу ІС НАНУ (квітень 2010 р.), в Україні 16% тих, хто є прихильником соціалізму, 15% – прихильників капіталізму, 25% – «і тих, і тих, аби не конфліктували», 25% – не підтримують нікого і ще 19% не визначилися. Більш однастайним є погляд на те, яким чином держава має брати участь в управлінні економікою. Переважає думка щодо об'єднання державного управління і ринкових методів (56% серед економічно активного населення). Деяко більше чверті (27%) вважають, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку та контролю, лише 6% висловилися за мінімальну участь держави та регулювання ринковими механізмами (ще 11% не визначилися з цим питанням).

За останні роки у ціннісних орієнтаціях населення відбулися складні, неоднозначні та суперечливі зміни. З одного боку, в суспільстві наростає позитивне ставлення до розвитку приватного підприємництва, насамперед завдяки новим ціннісним орієнтаціям молоді, яка вступила в самостійне життя вже в умовах капіталізму. Разом з тим, населення негативно ставиться до приватизації великих підприємств (61%), 28% – проти приватизації малих підприємств, 51% негативно ставиться до приватизації землі (дані за 2010 р.). Критичне сприйняття використаних в Україні механізмів приватизації призвело до поширення антиринкових настроїв та появи реприватизаційних ідей. Зменшилася частка тих, хто згоден працювати у приватного підприємця (з 52,9% у 1994 р. до 36,8 у 2006 р. та з показником 43,5% у 2010 р.).

Громадяни України віддають перевагу економічному розвитку країни на основі державної власності або на паритетних засадах державної та приватної форм власності. Соціальна легітимація приватної власності виступає однією із заporук соціальної злагоди в суспільстві, його соціальної стабільності. Встановлено, що підвалинами соціальної легітимації та делегітимації приватної власності в Україні є передусім соціально-ідеологічні (духовні), а не соціально-структурні (матеріальні) чинники⁴. Тобто такі соціально-структурні чинники, як матеріальний рівень життя сім'ї, показники доходу, житлові умови, місце проживання, освіта, тип зайнятості (роботи) не справляють суттєвого впливу на варіацію усередненого індексу легітимності.

Серед пріоритетів суспільного розвитку три чверті називають підвищення рівня доходів, боротьбу із зростанням цін та наведення порядку в країні, а кожний другий – надання людям можливостей більше впливати на прийняття урядом важливих рішень. Щодо розуміння порядку в країні, то за даними останніх років більше половини населення наголошує на нагальній потребі жорсткої боротьби з корупцією, забезпечення рівності всіх перед законом, припинення протистояння гілок влади, а також послідовної політики зростання рівня та поліпшення якості життя. Отже таким є ментальне поле бажаних змін в українському суспільстві.

Оцінка справ в окремих сферах суспільного життя⁵

Серед широкого спектру проблем та очікувань змін на краще особливе місце посідає освіта та охорона здоров'я, оскільки немає жодної сім'ї, яку б не турбували ці сфери життя.

Загальна оцінка стану освіти в Україні є дуже низькою. Середній показник – 3,8 бала в діапазоні від 0 до 10. Загальні оцінки стану системи охорони здоров'я ще нижчі, ніж сфери освіти. Фактично це оцінка між «погано» і «дуже погано». Оцінка теперішнього стану охорони здоров'я становить 2,4 бала (за 10-бальною шкалою), ефективності системи охорони здоров'я – 2,5 бала. Також низькою (2,4 бала) є

⁴ Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 106–118.

⁵ За даними ESS.

оцінка того, що лікарі та медичні сестри в Україні ставляться однаково до всіх пацієнтів і не надають переваги окремим з них. Найнижче оцінюють поточний стан охорони здоров'я та його ефективність соціально незахищені верстви населення, дещо вищі оцінки дає молодь та ті, хто відчуває себе матеріально забезпеченим.

Оцінки майбутнього державної системи охорони здоров'я порівняно з її теперішнім станом також виглядають досить песимістичними. Кожен третій (31%) вважає, що через 10 років держава зможе забезпечити сьогоdnішній рівень, але не зможе його покращити. Майже стільки ж вважають, що держава не буде здатна і на це (29%). Лише п'ята частина (21%) вірить у те, що рівень державної системи охорони здоров'я громадян покращиться.

Середні оцінки роботи податкових установ теж є дуже низькими. Це стосується і того, наскільки ефективно вони розглядають запити, запобігають помилкам та шахрайству (3 бали з 10 можливих), так і того, наскільки однаково вони ставляться до всіх, не дискримінують окремих людей (2,7).

Щодо можливості держави забезпечити рівень пенсій у майбутньому, то загальна думка є досить поляризованою. Майже чверть (24%) вважають, що держава не зможе забезпечити сьогоdnішній рівень пенсій, така ж частина (23%) – що, зможе підвищити рівень пенсій. Кожен третій респондент (32%) вважає, що держава зможе забезпечити їх нинішній рівень, проте не зможе його підвищити. Відзначимо, що 21% опитаних не змогли дати чітку відповідь. Частіше вважають, що держава не зможе забезпечити навіть сьогоdnішній рівень пенсій, жителі східних областей, пенсіонери та непрацездатні, люди з низькими прибутками, ті, хто стикається із серйозними матеріальними складнощами.

Отже оцінка справ в окремих сферах життя українського суспільства підтверджує висновок про відсутність загального оптимістичного фону громадської думки щодо здатності держави діяти в інтересах простих людей.

Сприйняття окремих кроків системного реформування⁶, запропонованих Президентом та Урядом

Абсолютна більшість населення схильна підтримати скорочення Урядом різниці у рівнях прибутків (72% погодилися з твердженням «Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей»), зменшення різниці в рівнях життя (68% погодилися з твердженням «Щоб суспільство було справедливим, відмінності у рівні життя людей мають бути незначними»). На основі аналізу відповідей щодо цих двох тверджень можна виокремити три групи. Найбільш численною вийшла група тих, хто чітко підтримує скорочення різниці в рівні доходів та життя (56%). Тих, хто чітко не підтримує скорочення такої різниці, надзвичайно мало (2%). Решта (42%) зайняла проміжну позицію. Отже загальна ідея зменшення майнового розшарування має високий рівень підтримки, також відсутня протидія. Помітно більше підтримують скорочення різниці в доходах та рівні життя респонденти старше 45 років, люди з неповною або повною середньою освітою, жителі Західної

⁶ За даними ESS.

України, пенсіонери та непрацевдатні, ті, хто працює на державних підприємствах, в органах влади або соціальному секторі, мало заробляє та відчуває матеріальні труднощі.

Водночас більше половини (59%) респондентів підтримує думку, що велика різниця у доходах припустима, оскільки різні здібності і зусилля мають винагороджуватися по-різному (не погоджуються із цим 16%, 25% вагається з відповіддю). Більше схильні підтримувати припустимість великої різниці в прибутках для винагороди різних здібностей та зусиль такі соціальні групи, як особи молодше 45 років (66–68%), учнівська молодь та студенти (77%), працівники органів влади і соціального сектору (66%), самозайняті (76%). Найменше підтримують припустимість великої різниці в прибутках пенсіонери й непрацевдатні (49%), й представники малодохідної групи (50%).

Значення соціальних пільг⁷ виявилось досить амбівалентними (див. рис. 1). Відносно більше респондентів схилиються до думки, що соціальні пільги і послуги не занадто обтяжують економіку (43%) чи підприємців (34%). З думкою, що соціальні пільги запобігають поширенню бідності, погодилися 34%, майже стільки ж і не погодилися 36%. Схожий баланс думок щодо впливу пільг на забезпечення більшої рівності у суспільстві (27% згодні, а 38% ні). Більш упевнено опитані не погоджуються з тим, що соціальні пільги роблять людей більш лінивими (58%), зменшують бажання людей піклуватися один про одного (62%), про себе та свою сім'ю (63%).

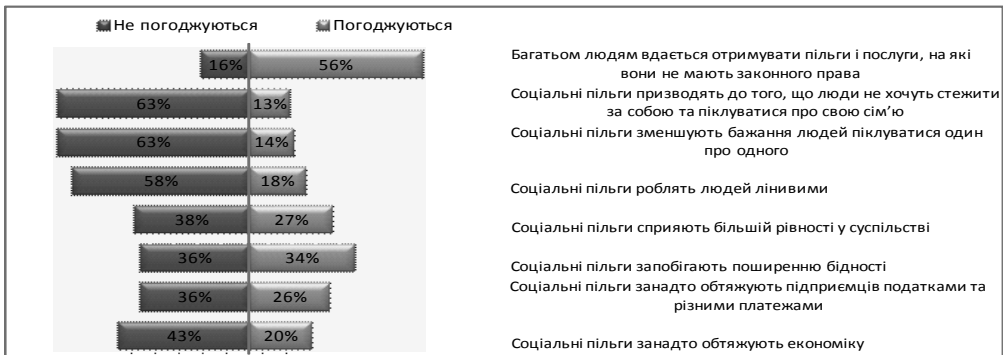

Рис. 1. Сприйняття населенням соціальних пільг, %

Зазначимо, що більше половини опитаних (56%) вважають, що багатьом людям вдається отримувати соціальні послуги та пільги, на які вони не мають права.

Більшість населення не має чіткої позиції щодо того, як врегулювати розміри податків та соціальних виплат.

⁷ Під соціальними пільгами і послугами ми будемо розуміти охорону здоров'я, пенсійне і соціальне забезпечення тощо. Під соціальним забезпеченням ми розуміємо оплату лікарняних листків, допомогу по безробіттю, допомогу сім'ям із дітьми тощо.

За даними опитування, більше підтримується прогресивна система обчислення податків (42%), ніж податок у вигляді однакової частки від доходу (38%) незалежно від розміру заробітної плати. Водночас більше підтримується точка зору, що ті, хто заробляв більше, мають отримувати і вищу пенсію (56%). Прихильники однакового розміру пенсій незалежно від заробітку склали 19%, і є навіть 4% тих, хто вважає, що менший заробіток має бути «винагороджений» більшим розміром пенсії.

Також опитані схильні вважати, що допомога по безробіттю має бути однакова для всіх, незалежно від зарплати на попередній роботі (47%). Деяко більше третини (35%) вважають, що ті, хто заробляв більше в разі тимчасової втрати роботи, мають отримувати більшу грошову допомогу.

Важливим питанням є оцінка економічно активним населенням перспектив розвитку підприємництва в країні. Результати досліджень свідчать, що в суспільстві зберігаються й навіть загострюються негативні оцінки перспектив розвитку підприємництва. Так, 34% вважають, що в перспективі найбільшою мірою підприємництво буде розвиватися в тіньовій сфері, а 29% дотримуються думки, що лише у віддаленій перспективі підприємництво в Україні набуде цивілізованих форм та бурхливого розвитку. Разом з тим, через існуючі умови 16% зневірені в перспективах підприємництва і вважають, що за нинішньої державної політики підприємництво не розвиватиметься. Частка респондентів, які погоджуються з думкою, що в підприємництва в Україні ніяких перспектив розвитку немає і не може бути, становить 7%. Отже, існуючі настрої та очікування не дають підстав вважати, що підприємництво як соціальний інститут, зможе здолати перешкоди на своєму шляху та стати чинником конкурентоспроможного розвитку суспільства та модернізації соціуму.

Оптимізація реалізації людського фактора в умовах формування ринкової системи господарювання, збереження людського капіталу та модернізація суспільства залежать від ефективного розгортання підприємництва в усіх сферах і на всіх рівнях господарського життя. Поступово зростає кількість бажаючих відкрити власну справу, займатися підприємництвом – із 41% у 2004 р. до 46% у 2008 р. та до 49% у 2010 р. Отже, загальний підприємницький потенціал українського суспільства визначається на рівні близько 50% усього населення та 62% – серед економічно активного населення (ще більш високим є рівень готовності серед молоді – 78%). Проте в офіційно встановленому порядку займатися підприємницькою діяльністю хотіли б лише 27–32% населення. Тобто, майже половина бажаючих займатися підприємництвом розраховують працювати неофіційно, здійснювати діяльність у „тіні”, на основі самозайнятості, не реєструючи офіційно фірму або підприємство. Зазначені установки та поведінка формуються під впливом негативного інституційного середовища, правових та регулюючих інститутів.

За даними опитування підприємців, 61% зазначили, що умови ведення бізнесу в Україні не змінюються, а 24% – що ділове середовище погіршилось. Тотальною залишається система перевірок, поширеною корупційна практика: дві третини опитаних підприємців визнали, що «вирішували питання» свого бізнесу через

неофіційні зв'язки та платежі працівникам державних органів, середньорічний розмір яких становив, як і в попередні роки, близько 10% виторгу (доходу) підприємства⁸.

Готовність населення «почати з себе»

Дискусія навколо проекту «модернізації» в будь-якому суспільстві рано чи пізно ставить перед соціумом питання про готовність «почати з себе», причому це питання адресується до кожного – пересічного громадянина та представника влади, багатих та бідних, роботодавців та найманих працівників.

Кількість тих, хто «сам буде» своє життя, долаючи зовнішні обставини, становить 22%, а тих, хто вважає своє життя «залежним» від зовнішніх обставин, удвічі більше – 47%. Питома вага «самостійних» більша серед тих, хто має матеріальний добробут вищий за середні показники, а також серед представників середнього класу (35–40%)⁹.

Абсолютна більшість респондентів вважає, що саме держава відповідальна за забезпечення роботою всіх, хто бажає працювати (79%), за забезпечення медичною допомогою (90%) та утримання осіб літнього віку (90%). Трохи менша, але все одно переважаюча частка опитаних вважає, що держава має забезпечувати: прийнятний рівень життя безробітним (66%); належний догляд за дітьми, батьки яких працюють (69%); надання оплачуваної відпустки людям, що тимчасово доглядають хворих членів сім'ї (72%). На основі угруповання цих даних можна зробити висновок, що абсолютна більшість опитаних (88%) покладає на державу відповідальність за надання роботи і соціальне забезпечення вразливих верств населення.

Загалом, в українському суспільстві спостерігається відновлення утриманських настроїв. Ці настрої домінували на час розпаду СРСР, що видається цілком закономірним для населення країни з високими патерналістськими функціями держави, які не тільки існували на практиці, а й систематично і цілеспрямовано пропагувалися. За роки незалежності поступово почали з'являтися ознаки власної відповідальності, принаймні працездатного населення, за свій добробут і своє життя в цілому. Але популістська політика «соціального захисту» сприяла зміненню патерналістських очікувань серед різних верств населення. У такій ситуації влада стає заручницею потреб «соціальної складової» державного бюджету й наражається на ризик неготовності населення сприйняти збільшення видатків та переорієнтацію на державні інвестиції, спрямовані на впровадження нових технологій та розвиток економіки.

Моральні норми та правовий нігілізм¹⁰

Суспільний порядок передбачає наявність норм та правил, якими керуються всі члени соціуму і які відтворюються (з певними змінами) у кожному новому

⁸ Умовля для розвитку бізнесу в Україні не змінилися [Електронний ресурс] // Інтернет-газета «Експерт-Центр». – Режим доступу : <<http://www.expert.org.ua/statis/?st=2&id=56285>>

⁹ Моніторинг ІС НАНУ.

¹⁰ За даними WVS/EVS.

покоління. Сучасний український соціум все ще перебуває на етапі модифікації багатьох норм та правил, що зумовлює як існування одночасно старої та нової систем правил, так і конфлікт значної кількості норм із сьогоденними реаліями.

Дві третини українців вважають, що визначення базових понять «добро» та «зло» залежить від часу та місця (33%) або може бути змінене під впливом особливих обставин (30%). Протягом усіх років незалежності не змінюється думка стосовно того, що «раніше люди краще себе почували, бо кожен знав, як вчинити правильно» (66%), та визнається факт нівелювання суспільних норм та правил.

Лише кожний другий українець зазначив, що брехня в особистих інтересах ніколи не може бути виправданою. Ще чверть в цілому погоджується із цим, але допускають ситуації, коли можна вчинити по-іншому – тобто збрехати. Припустимість брехні в особистих інтересах зростає з рівнем освіти, частіше виправдовується серед молоді¹¹.

Аналіз рівня виправдання – невиправдання низки протиправних дій показав, що отримання державної допомоги, на яку не мають права, виправдовують 3%, а не виправдовують 79% (решта зайняла позицію певної невизначеності, що насправді можна трактувати як додаток до виправдання, адже запитання має суспільно очікуване навантаження). Невиплату податків, якщо є така можливість, не виправдовують 72% (виправдовують 7%, але решту також доцільно визначати як умовно згодних). Отримання хабара посадовими особами не виправдовують 87%, розрахунки готівкою за послуги для того, щоб уникнути сплати податків, – 70%, проїзд без сплати в громадському транспорті – 58%.

По всіх п'яти твердженнях 37% опитаних надали відповідь, що це ніколи не виправдано (цю групу можна вважати «моральним ядром»), а 14% хоча б в одному випадку дали відповідь, що це завжди виправдано (їх доцільно віднести до «аморального ядра»). Отже решта, яка складає половину населення, на певному рівні припускає порушення окремих суспільних правил та норм. Як бачимо, отримання хабара посадовими особами є найбільш засуджуваним громадською думкою, але, з іншого боку, за різними даними, майже половина населення вдається до практики формування «звички» в посадовців щодо отримання хабара чи «подарунка» задля вирішення своїх нагальних питань. Серед економічно активного населення питома вага «морального ядра» зменшується до 34%, а «аморального ядра» збільшується до 16%.

Порівняння ситуації в Україні з іншими європейськими країнами дозволяє зробити висновок про специфічність ситуації. З одного боку, сформована готовність дотримуватися правил та законів, з іншого – цінність дотримання суспільних норм (за умов соціальної нестабільності, нерівності всіх перед законом та реальних практик, особливо в сферах владних відносин та економічній) не є значущою й, отже, не виступає нормативним регулятором поведінки, формує думку, про неможливість

¹¹ Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 244.

досягнути успіху та забезпечити високий рівень прибутку без порушення норм, правил та законів.

Громадська активність та перспективи взаємодії «влада – народ»

Для українського суспільства проблеми демократії та формування демократичних цінностей залишаються важливим чинником у визначенні вектора та засад майбутнього шляху розвитку і водночас предметом гострої дискусії, політичних спекуляцій у боротьбі політичних еліт за домінуючі позиції. Актуальність демократичних цінностей для українського суспільства зростає внаслідок подій „помаранчевої революції” та після неї, коли боротьба за владу зробила демократичні цінності „розмінною монетою”, політичною технологією, коли порушення конституційних норм виправдовуються тими ж самими демократичними цінностями, фактично знецінюючи їх. Це також призводить до падіння рівня довіри й поваги до лідерів, до суспільних авторитетів. Такий процес уже можна оцінювати як протидію трансформаціям у напрямі постмодернізаційного розвитку. Російський філософ В. Г. Федотова у своїй монографії „Хорошее общество”¹², надаючи порівняльні характеристики традиційного, сучасного та постсучасного суспільств, зазначає, що для першого притаманна авторитарна влада, для другого – демократія, а для постсучасного суспільства – демократія, але повага до авторитету. Якщо з цієї точки зору подивитися на українську сучасну ситуацію, то в реальній практиці ми можемо спостерігати прояви авторитарності влади, порушення демократичних принципів та зневагу й падіння довіри до авторитетів.

Поряд з визнанням цінності життя в країні з демократичним урядом (76% вважають що це важливо) ми можемо спостерігати вкрай низьку оцінку рівня демократичності влади в реальному вимірі¹³. Оцінка рівня демократичності влади в Україні зараз настільки низька, що отримані результати можна інтерпретувати як відсутність демократії (середнє значення – 4,59 за 10-бальною шкалою), до того ж немає жодної соціальної групи оцінки демократичності з боку якої перевищили б 5 балів – оцінки на середині шкали, від якої і починається «відлік» демократії. Певне пояснення такої низької оцінки можна надати, спираючись на наявні погляди щодо демократії. На думку дорослого населення України, до характеристик демократії належать (ознаки розташовано за рейтингом на основі відповідей): „жінки мають рівні права з чоловіками”, „люди обирають своїх лідерів на вільних виборах”, „люди можуть змінювати закони через референдуми”, „громадянські права захищають свободу людей від пригноблення”, „економіка в розквіті”, „люди отримують державну допомогу по безробіттю”, „уряд обкладає податками багатих і надає субсидії бідним”. Як бачимо, громадська думка зазначає і соціально-економічні ознаки, і окремі інституціональні вимоги. За результатами різноманітних досліджень можна переконливо стверджувати, що в українському суспільстві зазначене вище є, скоріше, бажаним або лише декларованим, ніж реально

¹² Федотова В. Г. Хорошее общество. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – 544 с.

¹³ За даними WVS/EVS

забезпеченим. Перебування українського суспільства у „нескінченному виборчому процесі” протягом останніх років викликає не лише невдоволення, а й сформувало стійке переконання щодо впливу адміністративних важелів та стереотип „нечесності” виборів. На сьогодні механізм впливу на владу та закони через референдуми не відпрацьований, переважна більшість вважає, що громадянські права в Україні порушуються. Плюс високий рівень невдоволення економічною ситуацією, рівнем оплати праці, соціальними виплатами, в тому числі допомогою по безробіттю. Усе це – бажані ознаки демократії, і їх незадовільний вияв безперечно спричиняє низький рівень оцінки демократичності влади в Україні. Причому ці низькі оцінки надані представниками різних груп населення, без особливих розбіжностей за типом поселення, регіоном проживання, матеріальним становищем та іншими характеристиками.

Значна частина населення до ознак демократичності відносить економічний розквіт. У класифікації передумов демократії економічний розвиток є ключовим, оскільки заможна держава справді може створити середовище поваги до людини, її прав та свобод. Результати опитування показали, що й громадська думка до першочергових цілей, які має ставити Україна на найближчі 10 років, практично однотайно віднесла „високий рівень економічного розвитку” (92%). На другому місці – „створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися в них на роботі, за місцем проживання тощо” (54%). Фактично, це бажання „брати участь у прийнятті рішень”, що є дуже важливим для впровадження модернізаційного проекту. Питома вага тих, хто серед найважливіших цілей розвитку нашої країни на перше місце поставив участь людей у прийнятті рішень, дорівнює 27,5%. Таким чином, ця демократична цінність – „участь у прийнятті рішень” – в сучасній Україні є цінністю меншості¹⁴.

У країні зростає кількість всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, а також організацій з місцевим статусом та осередків всеукраїнських організацій: якщо за станом на 1 січня 2005 р. їх було 47 920, то на 1 січня 2009 р. – уже 65 951, або на 38% більше¹⁵. Разом з тим, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, членство у громадських організаціях впродовж усіх років незалежності становило лише 12–17%. Навіть спалах активності в період „помаранчевої революції” не спричинив перехід цієї енергії в організовані структури громадських організацій: упродовж 2005–2010 рр. частка опитаних, які відповідали, що вони задіяні в певних громадських організаціях, не перевищувала 16%.

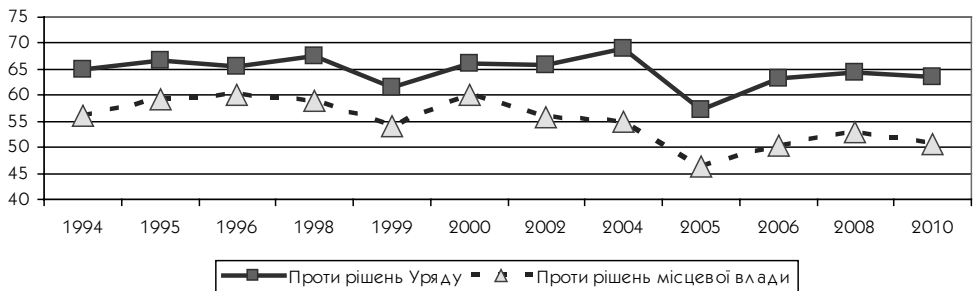
¹⁴ За типологією цінностей російського соціолога Н.Лапіна, до загальноприйнятих (цінності вищого статусу, ядро, підтримуються абсолютною більшістю) відносять такі, котрі поділяються більше як 71% населення; домінуючі (середнього статусу) – ті, що підтримуються 51–70% населення; ціннісна периферія або судження впливової опозиції – які мають 31–50% прибічників; цінності меншості – які підтримуються 10–30% населення. (Див.: Лапин Н.И. Динамика ценностей населения трансформирующейся России / Н.И. Лапин, Л.А. Беляева, А.Г. Здравомыслов, Н.Ф. Наумова. – М.: Эдиториал УРСС, 1996. – 221 с.)

¹⁵ За даними: Громадські організації в Україні у 2008 році: стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2009. – 153 с.

Населення України відзначається меншою громадською активністю порівняно із країнами розвинутої демократії¹⁶: якщо не враховувати політичні партії, то лише 2,2% українців мають досвід співпраці з громадськими організаціями чи об'єднаннями, тоді як, наприклад, в Ісландії такий досвід є у 48,7%, у Фінляндії – 31,2%, у Норвегії – 25,2%, у Данії – 23,6%. Незважаючи на вищенаведені статистичні дані про зростання в Україні кількості громадських організацій, та ж статистика свідчить, що за цим показником Україна суттєво відстає не лише від розвинутих країн, але навіть від країн колишнього соціалістичного табору: так, якщо в Україні на 10 тис. населення зараз існує 11 зареєстрованих організацій, то в Росії – 25, в Угорщині – 46, в Чехії – 55, в Хорватії – 85, в Естонії – 201¹⁷.

Загалом для українського суспільства характерні високі оцінки як ролі громадських організацій, так і оцінки необхідності участі в їх діяльності. Відповідно відмічається і важливість посилення контролю з боку громадян за органами влади. Разом з тим, три чверті дорослого населення не обізнані з тим, яким чином слід діяти, щоб впливати на вирішення актуальних питань, які турбують громадян, як впливати на діяльність місцевих органів влади (більше 80%), на вирішення питань державної політики (до 90%).

Більше того, тривала тенденція неспроможності протистояти рішенням Уряду та місцевої влади, які утискають законні права та інтереси, також є свідченням практичної відсутності позитивних зрушень у формування зрілого громадянського суспільства в Україні.

Рис. 2. Питова вага тих, хто відповів, що нічого б не зміг зробити, якби уряд України/місцева влада ухвалили рішення, яке утискає законні права та інтереси, % (За даними національного моніторингового опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» (автори проекту Н.В. Паніна та Є.І. Головаха)

І хоча є дані, що 21% дорослого населення¹⁸ впродовж 2005–2006 рр. брало участь у громадському обговоренні важливих питань місцевої громади (референдуми,

¹⁶ Головаха Є. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К.: І-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.

¹⁷ Лацуба М.В. Чому нам потрібен новий закон „Про громадські організації” / М. Лацуба, О. Вінніков, М. Слюсаревський. – К.: Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2008. – 40 с.

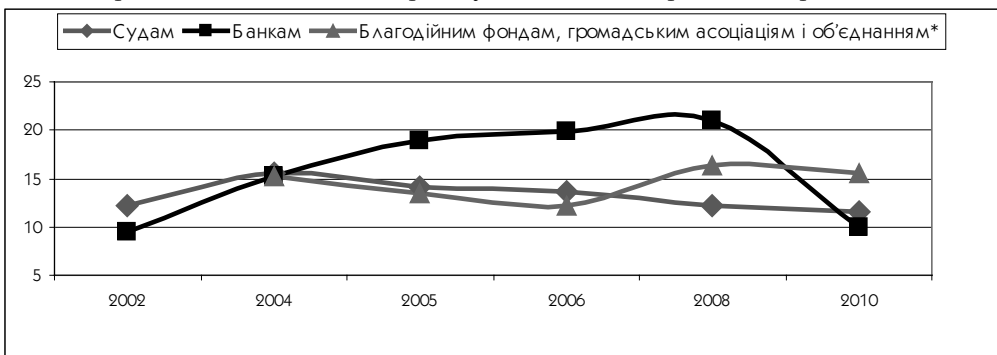
¹⁸ УІСД/ЦСМ.

громадські слухання, збори, мітинги, засідання відповідного громадського комітету, складання петицій, звернень до органів влади, страйки, пікетування тощо), цей показник був, скоріше, піком такої активності, ніж послідовним кроком у формуванні нових практик взаємодії влади та народу. Отже, за соціологічними даними, значна частина населення України не відчуває себе справжніми громадянами своєї країни, від яких щось залежить, не мають позитивного досвіду співпраці з владою.

У нашому суспільстві зростає, хоча й дуже повільно, рівень недовіри до співгромадян, що також впливає й на формування соціальних зв'язків. 70% вважають, що “потрібно бути дуже обережними в стосунках з людьми”, і лише 29% – що “більшості людей можна довіряти” (у 1996 р. – 64% та 29% відповідно)¹⁹. Найбільшу довіру мають родичі та близькі, порівняно висока довіра також до колег, сусідів та співвітчизників. Слід відзначити стабільно й критично низький рівень довіри громадян до владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок, міжнародних структур. Протистояння еліт, бажання еліт закріпити домінуючі позиції, „стабільна нестабільність” влади, структурування та переструктурування Верховної Ради України спричинюють формування в українському суспільстві соціального цинізму, що означає руйнування основ соціального довір'я, поваги й відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми. Такі тенденції означають ризики руйнування соціального потенціалу, що є вирішальним чинником зростання суспільного добробуту і перспективи сталого розвитку соціуму.

Особливо низьку довіру мають державні органи, включаючи податкову інспекцію, міліцію, прокуратуру, суди, місцеві органи влади, а також політичні партії. Під впливом фінансово-економічної кризи удвічі знизився рівень довіри до банків.

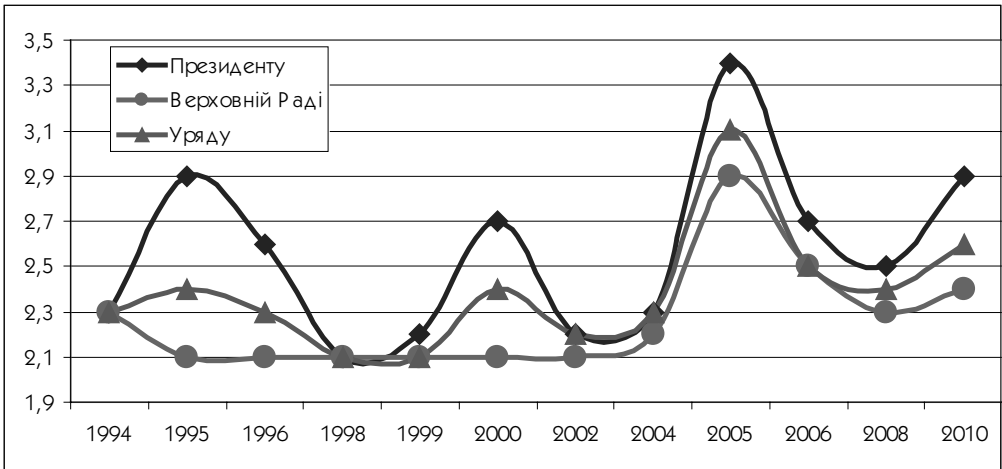
* Рівень довіри до благодійних фондів, громадських асоціацій і об'єднань вимірюється з 2004 р.

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання: «Який рівень Вашої довіри ...?», % (сума відповідей «цілком довіряю»/«переважно довіряю») (ІС НАНУ)

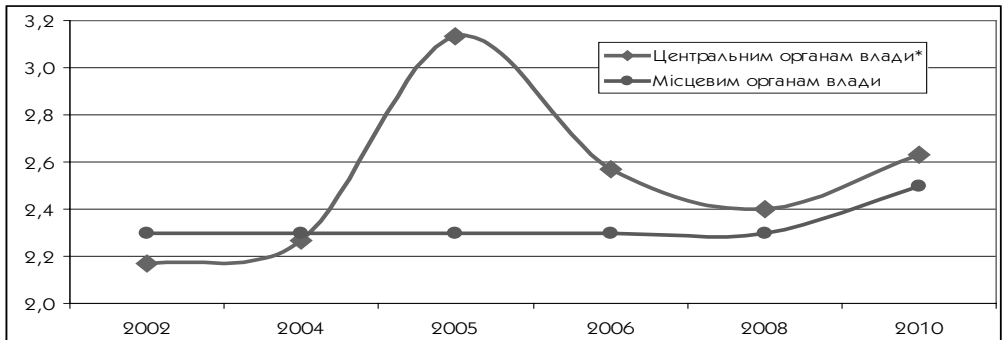
Дані 2010 р. щодо рівня довіри Президенту, Уряду та Верховній Раді показують позитивне зрушення в порівнянні з даними 2008 р., але їх слід вважати політично

¹⁹ WVS/EVS.

забарвленими, адже зміна влади завжди супроводжується зростанням довіри на підставі позитивних очікувань.

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання: «Який рівень Вашої довіри ...?», середній бал (за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не довіряю, а 5 – повністю довіряю) (ІС НАНУ)

* Довіра до центральних органів влади вимірювалася як середня оцінка рівня довіри до Президента, Верховної Ради та Уряду.

Рис. 5. Розподіл відповідей на запитання: «Який рівень Вашої довіри ...?», середній бал (за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не довіряю, а 5 – повністю довіряю) (ІС НАНУ)

Центральні органи влади не мають визначених груп підтримки, за винятком прихильників певних політичних сил, які, у свою чергу, мають яскраво виражені регіональні відмінності.

Справа не лише в підтримці конкретних дій та кроків, значно важливішими є активність, участь у прийнятті рішень, забезпечення контролю та прозорості, прихильність, відсутність супротивних та непередбачуваних дій з боку населення. Зміцнення довіри як норми зближує формальні та неформальні складові

інституційного середовища, сприяє формуванню нової якості суспільства як громадянського, формуванню суспільної солідарності.

Розуміння та сприйняття модернізації українського суспільства

Постійний запит на вдосконалення всіх життєво важливих сфер суспільного життя в українському соціумі дуже високий: так, майже 90% населення підтримують думку, що країні потрібні реформи, «спрямовані на модернізацію соціально-економічної системи».

Близько третини населення²⁰ певною мірою знайомі (принаймні декларують це) з положеннями програми реформ «Заможне суспільство. Конкурентоспроможна економіка. Ефективна держава», представлені Президентом України В. Януковичем у червні 2010 р. Хоча половина з них лише щось чули про програму. Відповідно, дві третини навіть не знають про таку програму. 87% опитаних відзначили необхідність проведення в країні реформ, спрямованих на модернізацію соціально-економічної системи, 74% – необхідність проведення в країні реформ, спрямованих на модернізацію політичної системи. До сфер, в яких реформи найбільше необхідні, опитані віднесли: охорону здоров'я (77%), сільське господарство (66%), житлово-комунальне господарство (62%), пенсійну систему (58%), промисловість (54%), освіту (48%), судову (44%), податкову (42%) та правоохоронну системи (41%).

Отже, постає питання щодо реального «суспільного запиту» на задекларовані реформи, готовність різних суб'єктів сприяти та активно діяти у досягненні визначених цілей. І першим кроком має бути інформування суспільства та роз'яснення шляхів досягнення цілей модернізації. Зауважимо, що соціальні модернізації породжуються нетерпимим відставанням від більшості розвинених країн або від тих своїх сусідів, успішний розвиток яких усвідомлюється елітами як загроза їхньому домінуванню в суспільстві. Тому переважна більшість модернізацій – елітарні проекти (хоча потреба в них часто виникає «знизу», а реалізуються вони практично винятково «зверху») ²¹. Але для необхідної підтримки з боку більшості населення та, особливо, його активної, інноваційної, «модерністської» частини необхідними є інтерактивна взаємодія та коригування між «баченням розвитку елітами, владою», з одного боку, та «баченням народу», з іншого.

Одним з макросоціальних індикаторів, який змістовно характеризує суспільні настрої, є погляд щодо важливості свободи та рівності. Як свідчать соціологічні дані, Україна перебуває в ситуації амбівалентності, який характеризується міжгенераційним переходом та потенціалом економічно активних груп, які вдаються до нетрадиційних форм зайнятості (див. табл. 10).

²⁰ Соціологічна група «Рейтинг», дослідження 11–17 червня 2010 р. щодо того, як громадяни України оцінюють перші 100 днів діяльності уряду М.Азарова. Вибіркова сукупність: 2000 респондентів віком від 18 років і старше. < http://www.pb-ra.com/news/2010/jun/ratinggroup_azarov.html >

²¹ *Иноземцев В. О невозможности модернизации России [Электронный ресурс] // Российская модернизация: размышляя о самобытности : сб ст. / Ин-т Кеннана. – Режим доступа : <http://www.inozemtsev.net/index.php?m=vert&menu=sub2&pr=107&id=905>*

Таблиця 10

Рівень згоди/незгоди із твердженнями щодо рівності та свободи серед різних груп,
%

	Свобода важливіша за рівність	Рівність важливіша за свободу	Не згодні з жодним твердженням
Серед усього економічно-активного населення	51	42	7
<i>За соціально-трудоим статусом</i>			
Найманий працівник	50	42	8
Самозайнятий	65	31	4
Безробітний	48	50	2
<i>За віком</i>			
18–29	56	37	8
30–44	51	43	6
45–60	51	42	7
61+	36	57	7

Джерело: «Європейське дослідження цінностей», 2008.

Компаративний аналіз баз даних міжнародних кроскультурних досліджень (WVS/EVS, ESS) приводить до висновків, що на відміну від західноєвропейських країн українцям (як і росіянам) характерна більш висока потреба в захисті з боку держави, панування традиційних цінностей, менш виражені орієнтації на свободи та самостійність, самореалізацію, інновації та готовність до ризику. Хоча спостерігаються суттєві варіації між старшими поколіннями та молоддю, мешканцями великих міст та сільських поселень, а також регіональні особливості.

Соціальна база модернізаційних процесів в Українському суспільстві

Для здійснення послідовних та успішних кроків модернізації держави, окремих сфер суспільного життя необхідно спиратися на людський потенціал, формувати ефективні механізми участі народу в прийнятті рішень, забезпечити зв'язки «влада – народ» та «народ – влада», прозорість у діяльності органів державного управління. Але для «прориву» потрібна досить широка соціальна підтримка, опора, база. Постає проблема виділення «потенціальної групи підтримки», або «мотора», процесу модернізації, того «креативного класу», який може бути не лише базою, а й рушійною силою змін. І тут соціологічні дані не радують. Залишається високою частка дезадаптованих, непристосованих навіть до сучасних умов, не говорячи про спроможність до модернізаційного розвитку. За період з 1995-го по 2010 р. питома вага тих, кому не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах, скоротилася із 47 до 33%, але представлена серед усіх соціально-демографічних груп. Серед економічно активного населення на це вказали 29%, 40% не вистачає сучасних економічних знань, 25% – сучасних політичних знань.

Найгірші показники серед мешканців сільської місцевості, найменш забезпечених верств та тих опитаних, хто старше 45 років. Меншою мірою зазначили нестачу таких знань та навичок представники молодого покоління, ті, хто має вищу освіту, більш заможні респонденти. Найнижчою виявилася нестача зазначених навичок та знань серед тих, кого можна вважати сучасним середнім класом: 16% не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах (що удвічі менше, ніж серед загалу), 26% – сучасних економічних та 16% – політичних знань²².

За даним дослідження цінностей відповідно до методики Р. Інглгарта, населення України, як і інших пострадянських країн, відрізняється домінуванням орієнтацій людей на матеріалістичні цінності (versus постматеріалістичні). До матеріалістичних цінностей відносять цінності матеріального статусу, фізичної та психологічної безпеки, а саме: «Підтримка порядку в державі» (70,5% громадян України підтримують його важливість²³), «Боротьба проти зростання цін» (72%), «Високий рівень економічного розвитку» (92%), «Забезпечення надійної обороноздатності країни» (26%), «Стабільна економіка» (87%) та «Боротьба зі злочинністю» (46%). До «постматеріалістичних» – соціальні, духовні цінності, цінності саморозвитку та якості життя, а саме: «Надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень» (43%), «Створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо» (54%), «Перехід до суспільства, в якому цінується людська особистість» (42%), «Перехід до більш гуманного суспільства, в якому ідеї цінуються більше, ніж гроші» (25%), «Намагатися зробити наші міста і села гарнішими» (28%), «Захист свободи слова» (13%).

Усі шість постматеріалістичних цінностей водночас підтримують менше одного відсотка населення України. Перші три (вплив на прийняття рішень урядом, участь у прийнятті рішень та цінність кожної особистості) водночас підтримали 14%. Отже, з певними обмеженнями, до групи орієнтованих на постматеріалістичні цінності можна віднести лише 14% населення. Дані свідчать, що частка респондентів із відповідними поглядами більша в м. Києві (25%), Східному (18%) та Західному (15%) регіонах; серед вікової групи 30–49 років; підприємців, самозайнятих та найманих працівників підприємств приватної форми власності; населення великих міст.

У дослідженні людського потенціалу інноваційного розвитку²⁴ була визначена група «новаторів», яка оцінена в 15%, група «консерваторів» – 27%, а також тих, хто «тяжіє до новаторів» (20%) і «тяжіє до консерваторів» (38%). Аналіз особливостей соціально-демографічних характеристик яскраво засвідчує, що інноваційний потенціал більшою мірою накоплений економічно активною частиною населення.

²² Там саме.

²³ Опитування в межах міжнародного дослідницького проекту «Дослідження європейських цінностей».

²⁴ Людський фактор інноваційного розвитку українського суспільства : звіт про науково-дослідну роботу / ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – К., 2006.

Вважається, що однією з ключових умов модернізації є добровільна участь у ній наявного людського капіталу²⁵, передовсім його найбільш активних носіїв, яких визначають як «мотор модернізації» («креативний клас»²⁶). За визначенням, людський капітал складається з набутих знань, умінь, навичок, мотивації, енергії²⁷; первинно набувається переважно в інституційній системі освіти, а далі реалізація ключових для модернізації якостей «креативного класу» (інноваційність, налаштованість на творчу працю, передовсім у професійній діяльності) вимагає їх постійного вдосконалення, тобто навчання протягом усього життя. Відповідно, кількісний розподіл населення на учасників та неучасників процесу навчання впродовж життя²⁸ (далі – НВЖ) може характеризувати (з певними припущеннями) наявний у країні потенціал «мотора модернізації».

Дані соціологічного моніторингу УІСД/ЦСМ 1997–2008 рр. окремо щодо організованих форм НВЖ показують: а) з розвитком ринкової економіки кількість учасників організованого НВЖ зростає (імовірні причини – посилення конкуренції на ринку праці в умовах зменшення патерналізму держави; потреби зміни професій, набуття затребуваних ринком якостей): з 11% у 1997 р. до 32% у 2006 р. та 24% у 2008 р.; б) у кризовому році вона зменшується порівняно з передкризовим (імовірні причини – зменшення можливостей оплачувати навчання; звуження ринку кваліфікованої, високооплачуваної, творчої праці). Зменшується також сукупна кількість учасників НВЖ в організованих та самостійних формах за всіма видами навчання – якщо у вересні 2006 р. показник (разом за 3 роки, що передували опитуванню) становив 43%, то в грудні 2008 р. – 36%. Але одна із складових НВЖ – професійне вдосконалення – демонструє збільшення незалежно від кризи: якщо у вересні 2006 р. показник участі в професійно спрямованому НВЖ становив 15% за 3 попередні роки, то в серпні 2009 р. – 16% за 12 попередніх місяців (імовірні причини – за часів кризи конкуренція на ринку праці загострюється ще більше, відповідно зростає в першу чергу потреба посилення саме професійних компетенцій). Це дозволяє припускати, що цих людей – учасників професійно спрямованого НВЖ (16% на серпень 2009 р.) – можна віднести до потенційного «мотора модернізації».

Ще одним важливим чинником готовності суспільства до системних змін є його консолідація навколо позитивних спільних цілей. Але на сьогодні факторами, які об'єднують людей в українському суспільстві, виступають, перш за все, невдоволення владою (41%), спільні труднощі (38%) та прагнення спільно долати труднощі життя (ще 24%), відчуття втрати нормального життя (32%), страх перед майбутнім (30%). Такі ж мотиви, як віра в краще майбутнє (31%), спільна історія, територія (21%),

²⁵ Россия XXI века: образ желаемого завтра [Електронний ресурс]. – М. : Экон-Информ, 2010. – 66 с. – Режим доступу : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zZCCvftFh0J:www.ryzkov.ru/look_new.php

²⁶ Окара А. Новая идея для новой Украины // «День» – 2010. – 9 июня № 98. – продолж. – 15 июня №102.

²⁷ Bowen H.R. Investment in Learning / H.R. Bowen. – San Francisco, 1978. – P. 362.

²⁸ Гарантування доброякісного НВЖ визначено для України згідно з Декларацією тисячоліття ООН однією з шести цілей розвитку тисячоліття, які мають бути досягнуті до 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://familytimes.com.ua/ua/article/person/problem?article=526>.

національна належність (12%), мова спілкування (15%), патріотичні почуття громадянина України (9%), національна ідея побудови української держави (8%), виступають як другорядні.

Висновки

Отже в українському суспільстві доволі високий запит на зміни, які матимуть позитивний вплив на економічний розвиток, поліпшення матеріального добробуту, зменшення дистанції між бідними та багатими, формування впевненості в майбутньому, дотримання прав та свобод кожної особистості. Жоден не стане заперечувати проти важливості створення сучасних підприємств з новими технологіями, благоустрою наших міст та сіл, сучасного та доброякісного покриття автомагістралей, впровадження новітніх технологій опалювання, розвитку конкурентоспроможного агрокомплексу тощо. Але якою ціною та якими ресурсами має це відбуватися? Як визначити економічно ефективні кроки? Хто буде здійснювати контроль, відповідати за помилки? Як уникнути лобістських схем та розкрадання цільових коштів? Чи є той кадровий потенціал влади та керівників, який здатен реалізувати модернізаційний проект? Який запит щодо людського потенціалу?

Здійснений нами аналіз наявної інформації не дозволяє стверджувати про сформований «мотор модернізації», або такзваний «креативний клас», в українському суспільстві. Під відсутністю такого класу ми розуміємо те, що наявні локальні групи підтримки не консолідовані та не зв'язані механізмами соціальних мереж і системи спільних дій, їх об'єднує спільність поглядів, але не спільність інтересів.

Але це не означає відсутності соціальної бази для формування такого «класу», оскільки серед підприємців, самозайнятих, керівного складу підприємств, студентства, осіб з високим рівнем освіти, представників середньо- та високозаможних груп, мешканців обласних центрів й особливо серед тих, кого можна вважати сучасним середнім класом, потенціал підтримки інноваційного та модернізаційного проекту є досить значущим. У суспільстві вже сформовані групи, які будуть зацікавлені в модернізаційних змінах. Хоча значна більшість належить до групи із симбіозними або амбівалентними орієнтаціями.

Найбільш «слабкими» позиціями на сьогодні є низький рівень ініціативи; невміння, необізнаність та неготовність населення використовувати наявні механізми впливу на прийняття рішень та контролю за діями влади; відсутність власної відповідальності за те, що відбувається в державі; боязнь доводити та відстоювати свою точку зору; готовність користуватися неправовими методами вирішення своїх питань; відчуття залежності від представників влади різного рівня.

З іншого боку, й у представників влади не сформована культура ефективної взаємодії з людьми, поширені такі явища, як необов'язковість, нехтування інтересами окремої людини, схильність до корупції та використання службового становища. Отже потрібно відповідно готувати суспільство до впровадження запропонованих реформ. Доцільно визначити цільові групи та напрями інформаційної роботи з підготовки громадської думки до модернізації. Потрібен моніторинг суспільної

рефлексії на модернізаційні реформи. Необхідні фокусовані сконцентровані дії, спрямовані на формування груп спільних інтересів та механізмів спільних дій, що сприятиме формуванню консолідованого «креативного класу» підтримки модернізаційних змін. Потужним чинником може стати підтримка громадських організацій. Особлива роль належить державно-приватному партнерству. Без викорінення (або принаймні суттєвого зменшення, до рівня аномальних явищ) «нерівності» перед законом, хабарництва та корупції будь-які реформи не будуть успішними.

О.М. Балакирева, канд. социол. наук, В.А. Головенько, канд. полит. наук, Д.А. Дмитрук, канд. социол. наук, Р.Я. Левин, канд. пед. наук, В.И. Мисютина, канд. социол. наук, А.М. Ноур, канд. пед. наук, О.П. Шестаковский

ВОСПРИЯТИЕ НАСЕЛЕНИЕМ НАПРАВЛЕНИЙ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАНЫ КАК УСЛОВИЕ ГОТОВНОСТИ К СИСТЕМНЫМ РЕФОРМАМ И МОДЕРНИЗАЦИИ

В данной статье на основе ряда социологических исследований определяются базовые характеристики общественного сознания, которые в дальнейшем будут определять успешность и эффективность проведения инновационной модернизации Украины на общегосударственном уровне.

Ключевые слова: ценностные ориентации, ожидания, экономическое поведение населения, готовность к модернизации, восприятие инноваций.

O.M. Balakireva, candidate of Sociol. Sci., V.A. Goloven'ko, candidate of Pol. Sci., D.A. Dmytruk, candidate of Sociol. Sci., R.Ya. Levin, Candidate of Ped. Sci., V.I. Misyutina, candidate of Sociol. Sci., A.M. Nour, Candidate of Ped. Sci., A.P. Shestakovsky

PERCEPTION OF THE DIRECTIONS OF SOCIOECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY BY THE POPULATION AS A PREREQUISITE FOR PREPAREDNESS FOR THE SYSTEM REFORMS AND MODERNIZATION

In this article on the basis of number of sociological researches the basic characteristics of social consciousness that will determine the success and effectiveness of the introduction of innovative modernization of Ukraine at the national level are outlined.

Keywords: values, expectations, the economic behavior of population, a willingness to modernize, the perception of innovation